

Társadalomsakk

Kuczi Tibor

A mai értelemben vett társadalomtudományok kialakulása óta folyamatosan visszatérő téma volt a természettudományokkal való összehasonlításuk. Újra meg újra fölbukkant az a kérdés, hogy vajon a tudomány e két nagy ága csak tárgyában tér-e el egymástól, de metodológiájukat tekintve azonosak, vagy pedig minden tekintetben radikálisan különböznek. E kérdés ismétlődő fölvetését módszertani, ismeretelméleti jelentőségén túl a társadalomtudományok természettudományokkal szembeni legitimációs deficitje indokolta. A szociológusok, történészek első nemzedékei szembesültek – főként – a fizika nyomasztó tudományos-módszertani, következtetésképpen legitimációs fölényével. A problémát a társadalomtudományoknak a természettudományokhoz közelítésével igyekeztek megoldani; a szociológián belül felülkerekedett az a vonulat, mely azt igényelte, hogy a szociológia szorítkozzék a megfigyelhető tények mérésére, a megfigyelések alapján fogalmazzon meg törvényeket, s hogy e kívánalmakat teljesíteni tudja, mindenekelőtt legyen objektív és értékmentes tudomány.

Ezzel a programmal egyébként már Comte jelentkezett, akinek, mint közismert, a *szociológia* elnevezést is köszönhetjük. Comte a modern társadalomtudomány szinte minden lényeges problémáját érintette programadó írásaiban. Amit több mint másfél évszázada elképzelt arról, hogy milyennek kell lennie a pozitív tudománynak, azt úgy szólván maradéktalanul megvalósították az utána jövő nemzedékek.¹

Comte szerint a modern társadalomtudománynak elsősorban felnőttnek kell lennie; értelmezése szerint a tizenkilencedik században érett férfikorba lépett az emberek világról való okoskodás, a teológiai és a metafizikai stádiumot fölváltották a pozitív tudományok. A felnőttég olyan beállítódást jelent, amely képes lemondani a végső kérdések iránti érdeklődésről, a dolgok titkainak kifürkészéséről. Az érett férfikorba jutott megismerés a gyermeki csapongó képzelet helyébe a józan megfigyelést állítja. A szociológia dolga, hogy a világot a megfigyelhető dolgok összességeként fogja föl, rögzítse a tények közötti kapcsolatokat és időbeli egymásutánjuk adott rendjét, anélkül, hogy „fellebbenthetnénk létrejöttük titkát”.² A pozitív szellemet az jellemzi, „hogy állhatatosan az értel-

1 Az alábbi megjegyzések egy leegyszerűsített szociológiáról szólnak. Tudományunk sokkal sokrétűbb annál, mint amilyennek e dolgozat láttatja. Csak azzal vigasztalhatom magam, hogy állításaim egy része akkor is igaz, ha a kedvükért kicsit(?) meghamisítottam a szociológiát.

2 A. Comte: *A pozitív szellem*, Budapest, Magyar Helikon, 223. oldal.

münk számára hozzáférhető kutatási tárgyakként szenteli magát, állandóan kizárva a vizsgálatokból a filozófiai szellemet főleg gyerekkorában foglalkoztató kifürkészhetetlen titkokat”.³ Talán kevésbé érdekes, csillogó a józanul varázstalanított valóságismeret, de cserébe – legalábbis Comte így gondolta – a dolgokat előre kiszámítani képes megbízható eszközzé válik.

A társadalomtudományok modern kori fordulatát a *miért* jellemzően gyermeki kérdésnek a kiiktatása jellemzi. A *miért* kérdés a dolgok eredetére vonatkozik, amelyre választ a mítoszok, a teológia vagy a történetfilozófia adhat. A szociológia viszont, de itt említhető a modern történetírás is, éppen a mítoszok elutasításával veszi kezdetét. Például a történettudomány nagykorúsága attól az időszaktól számítható, amikor megcáfolta a múltra vonatkozó közkeletű hiedelmeket, elválasztotta a valóban megtörtént eseményeket azoktól, amik nem biztos, hogy megestek, azaz amikortól egy nép identitására, világban elfoglalt helyére, rendeltetésére választ kínáló mítoszok helyett ezek ténybeli valódiságát kezdte firtatni.

A gyermekkorból a felnőttkorba, azaz a meséről a valóságra történő átmenet nem problémamentes, nem egyszerűen a múlt megbízhatatlan, ködös ismeretének egy megbízható, bárki által ellenőrizhető, a cáfolat lehetőségének kitett ismerettel való helyettesítését jelenti. Nietzsche szerint a történettudomány, amint megszületett, magát a történelmet semmisítette meg, mivel kritikailag felülvizsgálta és tudományosan érvénytelennek minősítette a múltra vonatkozó kollektív ismereteket, amelyek segítségével egy nép megteremthette időbeli folytonosságát. A történettudomány a maga szűkkeblű megközelítésével, amelyben az eseményeknek egyedül a megtörténtük ad jelentőséget, semmisnek, pusztán kitalálnak tekintette azt a legendakört, amely a múltjukhoz kapcsolta az embereket, akik e történetek örököseinek, folytatóinak tekintették magukat. A múlt kollektív számontartását, amelynek az a tétje, hogy a jelenben élők cselekedeteiket kontinuitásként értelmezzék, és ezzel mintegy biztos horgonyt vessenek az időben, fölváltotta a tudomány, amely feladatát az igazság – valójában tét nélküli – kiderítésében látja. Nietzsche szerint kérdéses tehát, hogy mit igazol a történettudomány a maga korlátozott érvényű tudományos eljárásaival; elvette az emberektől a mesét, de nem adott érte semmit cserébe.

A teljesség elvesztésének az élményét, a teljességét, amelyet a mesék, a mítoszok, a vallás világa hordozott, sokan és sokféleképpen megírták. Itt csak egyetlen aspektusra utalnék, arra, hogy a tudás teljességébe és oszthatatlanságába vetett hit is elenyészett a modern tudományok megjelenésével. Foucault a klasszikus kor tudásával kapcsolatban az igazság egy és oszthatatlan jellegét emeli ki. Egy bizonyos igazság nemcsak egyetlen tudomány, például a csillagászat igazsága, hanem egyben matematikai és filozófiai is. A klasszikus kor episztéméje a „mathesis universalis”, amely egységes értelmezési keretet adott minden tudásnak; a csillagászat, a zene, a teológia és a filozófia ugyanazt az igazságot fejezte ki a világról. Spinoza a geometria formai apparátusa segítségével adja elő erkölcsstanát, könyvének minden fejezete meghatározással, sakktéttel kezdődik, amelyet a tételek és ezek bizonyításai követnek. Az igazság egységessége persze nem mindig olyan szembeszökő, mint Spinoza *Etikájában*, de egyáltalán nem rejtőzködő. Panovsky a gótikus katedrálisok és Szent Tamás *Summájának* szerkezeti hasonlóságára hívja föl a figyelmet, a világ azonosnak feltételezett struktúrája fejeződik ki az egyikben és a másikban is. A könyv és a templom szerkezete megegyezik, mivel mindketten ugyanannak az oszthatatlan igazságnak a kifejeződései.

A modern kortól viszont, attól kezdődően, hogy az ember maga is tárgyává vált a tudománynak, azaz a közgazdaságtan, a nyelvészet, a történettudomány megjelenésével

3 Ugyanott, 252. oldal.

megsemmisült az igazság egységességébe vetett hit. Senki nem gondolhatta, hogy a nyelvészet és a közgazdaságtan vagy a biológia igazságai egyazon lényeg különböző formákban való kifejeződései. Pluralizálódott az igazság: egy bizonyos igazság csak egyetlen tudomány, sőt egyetlen paradigma keretén belül igazolható.

A földarabolódás, pluralizálódás újfajta koherencia megjelenéséhez vezetett a tudományokon belül. Ezt megfontolva talán még tovább is vihetjük a nietzschei kritikát. A történettudomány lerombolta a kollektív historikumot, dekonstruálta a múltra vonatkozó közösségi tudást, de nem állt meg ennél. Csak az első lépés a dekonstrukció, a tények megtisztítása a hozzájuk tapadt legendáktól, ezt követi a tények újfajta kombinációja, logikai építménnyé rendezése; a történettudományban megkonstruálódott az, amit ma történelemnek hívunk. A tudomány képviselői a tényeknek egy olyan racionális elrendezttségét állították elő, amelyben világos logika ismerhető fel a kezdetektől egészen a jelenig ívelő időfolyamban. A civilizációk fölemelkedése és lehanyatlása, a kultúrák kialakulása és fennmaradása a történettudomány interpretációjában oksági összefüggések sorozata. A történész minden eléje kerülő adatot egy kirakós játék darabjának tekint, amelynek a helyét csak akkor képes megtalálni, ha azzal az előföltéssel él, hogy a tények összessége logikus rendbe helyezve kiad egy értelmes képet. Ma az így kirakott kép számít autentikus történelemnek.

A múlthoz való hagyományos viszonyban a rég történt események adják meg a kulcsát a jelen történéseinek, mivel az emberek a jelenüket a már korábban megtörténtnek az ismétlődéseként fogják fel. A múlt eseményei világítják meg, teszik érthetővé az éppen most történőt. Ezzel szemben a történettudományban, Marx híres formuláját használva: az ember anatómiája a kulcs a majom anatómiájának megértéséhez. Mivel a történettudomány konstruálta időívben az események logikusan tartanak valahonnan valahová, a később történetben ismerhető föl világosan az, ami korábban még csak csíraállapotban volt; a jelen vet fényt a múltra.

A múlt nietzschei értelemben vett megsemmisítése persze nem a történettudomány föllépésével kezdődött. Aki a szociológiával kezd ismerkedni, hamar megtanulja, hogy tudományunk annak köszönheti megszületését, hogy az iparosodással nagy tömegek költöztek faluról városra; ezzel évszázadokon át megszokott, változatlanul gondolt világuk egy csapásra megváltozott; új lett a lakóhelyük, a munkájuk, a ruházatuk, újak lettek a kapcsolataik, az alá- és fölérendeltség új rendje jött létre. A hagyomány korábban aprólékosan szabályozta a napi teendőket a fölkeléstől a lefekvésig, az ételek rendjét, az ünnepek megtartásának ceremóniáit, kijelölte mindenkinek a helyét a templomban és a családi asztalnál, megszabta a házassággal, a gyermek világrajövetelével és az elhunytakkal kapcsolatos teendőket. A tömeges városba költözés és munkavállalás a gyárakban elszakította az embereket a múltjuktól, hagyományaiktól, s leértékelte az idős emberek tapasztalatait is. A fiatalok nem tartottak többé igényt az idősebbek egész életük során gyűjtött ismereteire. A generációk között szakadás keletkezett, az egyének számára korábban belátható és átélhető történelmi folytonosság megtört, aminek többek között az lett a következménye, hogy a múltra vonatkozó ismeretek összegyűjtése, fenntartása egy professzionalista csoport szakfeladatává vált; a jelen és a múlt között keletkezett szakadékot a történettudomány hidalta át.

A modern világban az emberek a társadalomban elfoglalt helyüket nem a múlt segítségével értik meg, hanem a többi emberhez fűződő anyagi, műveltségi, hatalmi, munkamegosztási kapcsolataikban értelmezik. Például a művezető hatalma a munkás fölött a feladatok ésszerű megosztásán nyugvó, racionálisan megszervezett termelési rendszerben elfoglalt helyzetéből ered.

A hagyományok jelentőségének halványulásával megfordult a társadalomban az időbeliség és térbeliség egymáshoz viszonyított szerepe. Amíg a hagyomány szabályozó sze-

repe a meghatározó, addig a társadalom térbeli elrendezettségének kérdéseire magyarázatot az idők során megszerzett érdemek adtak. Az emberek helye a társadalomban a múltban megszerzett pozíciókon nyugodott, fogalmazhatunk úgy is, hogy a mindenkori jelen az időbeli dimenzió térbeli megjelenése. Ezzel szemben a modern társadalmakban az egyének helyzetét az szabja meg, hogy milyen pozíciót birtokolnak egy adott időpillanatban egy adott viszonyrendszeren belül.

Az időbelinek a térbelibe történő átfordulását a társadalmak életében és önértelmezésében talán Foucault fogalmazta meg a legeredetibb módon. Ő a modernizációt többek között az emberek világa térbeli struktúrákba szerveződésének folyamatként értelmezi. Elemzése szerint a modern társadalmak térbeli logika szerint strukturálódnak; a kórház, az iskola, a gyár, a hadsereg, a börtön, sőt a városok alapvető jellegzetessége, hogy az embereket és a tárgyakat egy jól áttekinthető, s ily módon könnyen ellenőrizhető rendbe szervezi. Minden egyének megvan a maga pontosan definiált térbeli helye, térbeli koordinátái alapján bárki könnyen azonosítható, és mulasztás esetén felelősségre vonható. Az üzemcsarnokokban a gépek éppúgy oszlopokba és sorokba rendezettek, mint a padok az iskolában, a katonák a laktanyaudvaron vagy a házak a modern városrészekben; itt is, ott is a közlekedésre, anyagmozgatásra, megfigyelésre alkalmas szabályos úthálózat van, amely lehetővé teszi, hogy a tanulók, a munkások, a katonák, a lakosság tevékenysége, helyváltoztatása egyetlen pillantással felmérhető legyen.

A térbeliség emellett egy absztraktabb szinten is megjelenik: az embereket a munkamegosztásban betöltött pozíciójuk, az iskolázottságuk, vagyonuk és hatalmuk mértéke a társadalom terének egy meghatározott pontjához köti. A pénz, a műveltség és a hatalom adja meg a mintáját annak a rácsnak, amely a modern társadalmak életének alapvető struktúráját képezi.

A múltban történtek jelentőségének a megszűnését a jelen összefüggéseinek megértésében, illetve a térbeli-strukturális logika uralmát talán Saussure fogalmazta meg a legelvontabb, de egyben legradikálisabb formában. Híres sakkhasonlatában azt fejtí ki, hogy egy adott játékalás csak a bábuk egymáshoz viszonyított térbeli helyének és a bábuk értékének együttes figyelembevételével írható le. A bábuknak nincs egy egyszer s mindenkorra adott értéke, mivel ezt mindig a táblán kialakult struktúra határozza meg. A gyalog vagy a futár egy adott játékalásban lehetnek akár a legértékesebb, a játék végkimenetelét eldönteni képes figurák, más konfigurációban viszont minden jelentőséget nélkülözhetnek.

Könnyen belátható, hogy itt a múlt nem játszik szerepet, mivel valamely adott játékalásban a sakktáblán helyet foglaló figurák értékét nem a korábbi sakkállások, illetve ezek egymásra következő sorozata szabja meg, nem az az út, amely a jelenig elvezetett, hanem a bábuknak az egymáshoz viszonyított helyzete egy adott időpillanatban. Noha a játék időben folyik, annak megértéséhez, amit éppen most lépnek, nem szükséges ismereni az előzményeket, hiszen mindig a térbeli, azaz egy adott időpillanatban fennálló struktúrát kell figyelembe venni. A sakkjáték menete, időbeli lefolyása nem más, mint egymásra fényképezett térbeli együttállások sorozata.

A szociológusok valóságértelmezése meglehetősen közel áll Saussure sakk-hasonlatához, mivel arra törekcsenek, hogy – pillanatfelvételeket készítve – leírják a társadalom struktúráját, azaz egy adott időben egyszerre fennálló tényezők egymásra vonatkozásait, egymással való kapcsolataikat és ezek erősségét. A szociológia kiiktatta az időt a valóság megértéséből, s a tér-metaphora segítségével ragadja meg a tárgyát.⁴ Fogalmai jól

4 Ez különösen akkor figyelemreméltó, ha megfontoljuk, hogy a szociológia klasszikusai – Weber, Durkheim, Pareto – történetfilozófusok voltak.

mutatják a társadalom problémáinak térbeli értelmezését: ilyen például az egyenesen a geometriából kölcsönzött fogalom, a dimenzió. A különböző dimenziók segítségével megszerkeszthető a társadalom tere, amelyben leírható az egyének és csoportok helye, megrajzolható a rétegződés és az egyenlőtlenség rendszere; a mobilitás fogalma a társadalom terében való vertikális, a migráció pedig a horizontális helyváltoztatás megragadására szolgál, a hatalom képzetköre a dolgoknak a tér adott pontján való megsűrűsödésére utal. Ezekből a kategóriákból hiányzik az idő mozzanata; például a társadalmi egyenlőtlenségek modelljének megalkotása nem igényli annak a sajátos történelmi útnak a földérintését, amely elvezetett egy adott ország egyenlőtlenségi viszonyainak kialakulásához. Az egyenlőtlenség maradéktalanul leírható a jelenben fennálló vagyoni, iskolázottsági, foglalkozási stb. különbségek alapján.

Még az olyan fogalmakból is hiányzik az idő, amelyekhez látszólag hozzátartozik. Ilyen a mobilitás. Mint ismeretes, a szociológiában az intragenerációs mobilitás kifejezéssel az egyének életében bekövetkezett, az intergenerációs mobilitásával pedig a nemzedékek közötti „függőleges” irányú társadalmi helyzetváltozást jelölik. Számolnak tehát az idővel, mivel bizonyos időtartam alatt megtett karrierút hosszát mérik.⁵ Ugyanakkor könnyű észrevenni, hogy ez a szemlélet inkább a fizika időfogalmának a jelentéséhez áll közelebb, s nem a társadalmihoz. A szociológia a mobilitással az egyének fölemelkedési sebességét fejezi ki az idő semleges közegében; az empirikus vizsgálatokban azt mérik, hogy a társadalom tagjai mekkora utat tesznek meg adott idő (saját életük időtartama vagy két, három stb. generációnyi időtartam) alatt. Azaz, akárcsak a fizikában, egy adott rendszeren belüli állapotváltozások leírása történik.

A mobilitás jelentésudvarából hiányzik a „valódi”, az emberek által megélt és tagolt, azaz a társadalmilag strukturált idő. Elfogadott gyakorlat a mérésekben, hogy a kohorsz mértékegységét használják, amelyben az idő absztrakt tartam, például 25 év. A „társadalmi idő” kiiktatásának az a következménye, hogy nem vehetők fel olyan kérdések, amelyek például a kelet-európai és a nyugati társadalmak különbségeit ebben a vonatkozásban megmagyaráznák.

A mobilitás fogalma azért is érdekes, mivel világosan mutatja, hogy a modernitással megfordult a generációk közötti viszonytal kapcsolatos értékrend. A hagyományos társadalmakban az elődök által kivívott pozíció megtartása számít kívánatosnak. A mobilitás fogalma viszont magában rejtje azt a feltétlen elvárást, értéket, hogy a fiúk jobb társadalmi helyzetet foglaljanak el, mint az apák.

Persze nem szabad igazságtalannak lenni, hiszen az absztrakt, az egyes egyének sorsától elvonatkoztatott időtartamok magukban a modern társadalmakban alakultak ki, nem pedig a szociológusok fejében. Ismert tény, hogy az emberek pályafutását a társadalom nagy intézményrendszerei strukturálják, életük időbeli lefolyását világosan tagolják. Az egyének életét nem a spontán, képességeikhez igazodó fejlődésük alakítja, hanem az intézmények; azonos életkorban lépnek be az iskolába, az elsajátítandó ismeretanyagot azonos életkorban és időtartam alatt sajátítják el, s ebben alig van különbség az egyes országokban. Aki ettől eltér, deviánsnak minősül. A munka világában ugyancsak meghatározott az előmenetel üteme, s például a pozíciókra várakozás időtartama nemzetközileg összehasonlítható mértékben szabványosodott a modern világban. A társadalom nagy intézményrendszerei előre tagolják életünket, fölbontják apró kis szakaszokra, amelyekhez meghatározott feladatokat rendelnek.

Az idő absztrakt, személyes sorsoktól független tagolása a társadalmi normarendszer részévé is vált; elvárt időpontja van a beszéd, a szobatisztaság, a járás vagy az írás meg-

5 A mobilitás problémája persze jóval bonyolultabb, de ez mondanivalóm lényegén nem változtat.

tanulásának éppúgy, mint az első önálló lakás megszerzésének. Aki eltér ettől a normától, deviánsnak számít.

A szociológia kiemeli tehát a társadalmi időt, illetve olyan semleges közegnek tekinti, amelyben az események lezajlanak, és csaknem kizárólag a tér-metaphorát használja a társadalom ábrázolásában. Persze ez nem jelenti azt, hogy itt „valódi”, valamilyen minőséggel rendelkező térről, a társadalom tagjai által belakott, használt konkrét helyekről volna szó. Kivétel a városzociológia, amely a települések térbeli struktúrájában a társadalom egyenlőtlenségi viszonyait ismeri föl; az egyes rétegek vagyoni, hatalmi, műveltségbeli különbségei a város társadalmi jelentéssel bíró tereiben lokalizálódnak. A szociológia vezető témái viszont, például a társadalmi struktúra, rétegződés, egyenlőtlenség, mobilitás nem valamely konkrét térre, földrajzi koordinátákkal megadható helyre vonatkoznak. A szociológia központi fogalma, a „társadalom” Baudrillard elemzése szerint az elmúlt két évszázadban a területiség elvétől való megszabadulásból (*deterritorialisation*) merítette az életerejét.

A területiség elvétől való megszabadulásban, a modern társadalom fogalmának kialakításában jelentős szerepe volt az állami bürokráciának. A bürokrácia a statisztikai adatgyűjtés bevezetésével a valóság merőben új osztályozási rendszerét hozta létre. Kérdőívein a lakosság életkoráról, a gyermekek számáról, anyagi életviszonyairól stb. tájékozódott. Spittler meggyőzően elemzi, hogy ezek a kérdések egyáltalán nem voltak maguktól értődőek például a tizennyolcadik századi porosz parasztság körében. A megkérdezettek nem tudták, hány évesek, mivel a paraszti élet során az életkor kérdése nem vetődött fel abban az absztrakt formában, ahogyan ezt a statisztikai adatgyűjtés igényli. Gyakran az egy családban élő gyerekek számának a megállapítása is nehézségbe ütközött, mivel az apa a gyerekeit annak megfelelően tartotta számon, ahogy azok a születésük sorrendjében elfoglalták helyüket a családi háztartásban és gazdaságban, nem pedig egy absztrakt mennyiségként, létszámuk szerint. A bürokráciának a statisztika segítségével kialakított képe a valóságról alapvetően különbözött attól a képtől, amelyet a parasztok alakítottak ki a saját életükről. Másként tagolta a világot, más fogalmakban gondolkodott róla az egyik, mint a másik. A bürokrácia a valóságról kialakított tudását absztrakt, statisztikai karakterű fogalmakra alapozta. Könnyű belátni, a bürokrácia azzal, hogy az adatgyűjtéskor nem alkalmazkodott a helyi sajátosságokhoz, a tárgyak, használati eszközök helyi elnevezéséhez, a helyi mértékegységekhez, az életkor, a gyermekszám számontartásának lokális jellegzetességeihez, egy olyan társadalomképet tudott kialakítani, amelyből teljességgel hiányzik a konkrét térbeli vonatkozás.

A bürokrácia egy új diskurzust teremtett, a statisztikáét, amelyben a népességet számokkal kifejezhető halmazzá aggregálta, az egyedi sajátosságoktól megfosztott, adattá változtatott emberekkel kapcsolatban pedig az osztályozás addig ismeretlen lehetőségeit nyitotta meg: a lakosság csoportosíthatóságát nem akadályozták többé földrajzi, technikai nehézségek, mivel nem kellett őket a valóságban a helyükről elmozdítani. Osztályokba voltak sorolhatók életkoruk, vagyoni állapotuk, gyermekeik száma szerint, ezekből pedig egészen új ismeretek nyerhetők, például a népesség halálozási, születési rátáira, növekedésére vonatkozó megfigyelések. Olyan osztályok konstruálódtak tehát, amelyeket az emberek konkrét térbeli helyzete nem befolyásolt.

A statisztikai diskurzus kialakulása új megismerési stratégiát igényelt, a valóság megismerésének legfontosabb eszközévé a tények gyűjtése vált. Ezzel kapcsolatban csak egy, az időről korábban mondottakhoz kapcsolódó fejleményt említenék: a tények romlékonyságát, gyorsan avuló mivoltukat. Az adatok információs értéke csak a begyűjtés időpontjában százszázalékos, jelentésük hozzá van kötve a felvétel pillanatához, ezután gyorsan inflálódnak, hamar kikerülnek a használatból, tényhulladékká válnak. Korábbi hasonlatunkkal megvilágítva: a sakkasztalán minden lépés átalakítja az ad-

dig főnálló strukturát, a bábuk új értékeket kapnak, az előző értékek pedig elveszítik jelentőségüket.

A statisztika, szociológia állandó lemaradásban van, a jelenről soha nincsen kielégítő információja. Ennek az a magyarázata, hogy az idő, a valóságos társadalmi idő nincs bevonva a társadalomról szóló diskurzusba, a múlt tényei nem képezik integráns részét a jelennek. Emlékszünk még: a jelen megértése nem a múlt által, a múlt felől történik, hanem önmagából, az egy időben fennálló tények konstellációjából ragadható meg. A statisztikai diskurzusban a tények nem az időre vannak fölfűzve, ahol az előbb megesett mintegy okozná, magyarázná az utóbb történetet, hanem térbeli struktúrába rendezettek, egy tény egyszerre hat a vele egy időben létező többire, és szenved ezektől valamilyen hatást, s így az adatok a pillanat múltával kölcsönösen rántják egymást a megsemmisülésbe. A pillanat pedig hamar tovatűnik. A társadalom legbensőbb sajátossága (s ebben egyetért a tudomány és a mindennapi vélekedés), hogy ma más, mint tegnap; ha valahol nem így történik, ott baj van, megrekedtek a dolgok, válság van.

Az állami bürokrácia, majd hozzá csatlakozva a demográfia és a szociológia keletkezése után mérhetetlen mennyiségű adatot gyűjtött be az emberek világáról. Egyedül a szociológia néhány éves adattermése mennyiségileg fölülmúlja a történettudomány teljes, fennállása óta összegyűjtött tényrepertoárját. Ennek belátásához elég arra gondolnunk, hogy csak Magyarországon hány kérdőíves vizsgálat volt egyetlen évtized alatt, köztük olyanok is, amelyek eredményét nem is publikálták.⁶

A társadalomról szerzett mérhetetlen adattömeg nem akkumulálódott, nem képezi az új kutatások bázisát. A szociológiai megfigyelések, kérdőíves felvételek adatai, szemben a természettudományok által számon tartott tényekkel, nincsenek folyamatosan rendszerezve, kézikönyvekben összegyűjtve, s a tudás egységes foglalatába illesztve. Létezésükről legfeljebb néhány külön, a múlt iránt érdeklődő szociológus tud.

Gondolatmenetünket főntebb azzal indítottuk, hogy a bürokrácia azzal, hogy a valóságot statisztikai osztályokba rendezi, szakít a konkrét térbeliség képzetével. A szociológiai gondolkodásban is végbement ez a folyamat, aminek eredményeképpen manapság a társadalmi struktúra, rétegződés, mobilitás, a szegénység kutatói úgy modellezik az egy adott területen (országban) élő emberek közötti gazdasági, műveltségi, hatalmi viszonyokat, azaz magát a társadalmat, mint ahogyan a sakkjátékban szokásos értelmezni egy játékállást, ahol is közömbös a tábla mérete, színe, anyaga, nem fontos, hogy kik, mikor, milyen partikat játszottak rajta. A hely, ahol az emberek élnek, a szociológus számára absztrakt, úgyszólván matematikai karakterű. Talán ezzel magyarázható, hogy a *dimenzió*, e geometriai fogalom miért olyan kedvelt a szociológusok körében.

A területiség elvének kiszorulása azt jelenti tehát a szociológiában, hogy a valóság értelmezésében nem kapnak helyet az embereket a lakóhelyükhöz, szülőföldjükhöz fűző kapcsolatok, ezeket a lokális vonatkozásokat a szociológia éppúgy kiiktatja, mint a történettudomány a legendákat, mítoszokat, amelyek szorosan a múltjukhoz kapcsolódtak a népcsoportokat. A szociológia dekonstruálja a térbeli közelség által megalapozott, lokálisan szövődött (szomszédsági, rokonsági, baráti, falusi stb.) kapcsolatokat, figyelmen kívül hagyja az e viszonyokra vonatkozó helyi értelmezéseket. A kérdőíves vizsgálatokkal tényekké tördeli a maga módján strukturált valóságot, és a tényekkel végzett műveletekkel egy absztrakt térbeli modellben maga konstruálja meg a társadalmat.

6 Csak az úgynevezett hallgatói vizsgálatokból lehetett több száz, tudniillik ezek voltak a legolcsóbbak, s így szinte minden felsőoktatási intézményben született belőlük legalább egy. Ennek ellenére nem mondhatjuk, hogy legalább az egyetemi, főiskolai hallgatókról kielégítő ismerettel rendelkezniénk. Ha meg akarnánk tudni valamit erről a témáról, akkor valószínűleg új adatfelvétellel kezdenénk a kutatást.

Az időbeliség, a térbeliség, illetve a térbeliség absztrakt mivoltának eltérő jelentését az emberi világról folyó diskurzusokban jól illusztrálja a nép, nemzet, a népesség és a társadalom fogalma. A nép képzete feltételezi egy közös ős, közös múlt meglétét, az integrációban a történelmi múltnak kitüntetett szerepe van. Az emberek annak alapján tartoznak egy néphez, hogy elismerik a közös múltat és ennek a jelenre háruló összes következményét. Az idő rendkívüli, mindent meghatározó szerepét mutatja, hogy a népről lehetséges beszélni földrajzi helymegjelölés nélkül is, nem tartozik a jelentésébe valamely különös térbeli vonatkozás; a kollektív múlt tehát elegendő a definiálásához. Ez az érvelés még akkor is tartható, ha figyelembe vesszük, hogy számos modern kori diskurzusban a nép a romlatlanság megtestesítője, amely képes ellenállni a modern világ romboló változásainak, azaz éppen az időn kívüliség a legfőbb jellemzője. Könnyű észrevenni, hogy az időn kívüliség csak látszat, mivel a nép ezekben a diskurzusokban csupán a *modern* időn van kívül, nem pedig általában az időn. Éppen ellenkezőleg: a múlt, a hagyomány ezekben az értelmezésekben is döntő szerepet játszik.

A *nemzet* viszont már csak konkrét térbeli koordinátákkal gondolható el, ugyanakkor megmaradnak az időbeli vonatkozások is. Nem beszélhetünk a nemzetről sem történelme, sem földrajzi vonatkozásai nélkül.

A *népesség* fogalmának már nincs térbeli vonatkozása, az állami bürokrácia az emberek csoportjára úgy tekint, mint az állam erőforrására, így számba veszi nagyságát, növekedési ütemét, életkori sajátosságait.

Végül a *társadalom* fogalma sem köthető sem konkrét térhez, sem a történelem idejéhez. Beszélni szoktunk ugyan magyar vagy amerikai társadalomról, de az elnevezés teljességgel félrevezető, mivel a *magyar*, *amerikai* kifejezések nem földrajzi helymegjelölések, és a két nép eltérő múltjára sem utalnak. A szociológiai diskurzusban a *magyar*, ill. *amerikai* társadalom kifejezések egy absztrakt tér, egy „sakktábla” figurái sajátos konfigurációinak megnevezésére szolgálnak, különböző játéktársaságok nyelvi jelölései.

A területiség elvétől való megszabadulás magyarázza, miért lehetségesek a szociológiában nemzetközi összehasonlító vizsgálatok. Mivel a társadalom fogalma nem tartalmaz semmiféle területi specifikációt, így minden olyan emberi együttessel kapcsolatban van jelentése, ahol kialakultak az egyének, csoportok közötti kapcsolatok modern formái. Például az annak a kérdésnek a megválaszolására gyűjtött adatok, hogy a különböző országokban milyen felemelkedési lehetőségei vannak az embereknek, összevethetők anélkül, hogy tekintettel lennénk az illető országok földrajzi helyére vagy akár a nagyságára. Értelmes dolog az Egyesült Államok és Magyarország mobilitási adatait egybevetni, mint ahogy egy játéktársaság megértése szempontjából is közömbös, hogy útisakkal vagy hatalmas, szabadtéri pályán játszunk-e, ahol ember nagyságú szobrok a bábuk.

Az összehasonlításokban az egyes országok sajátosságai zavaró, kétértelműségeket okozó problémáknak minősülnek; nehézséget okozhat a kérdőívek megfogalmazásában a nyelv, mivel nehéz megoldani, hogy egy adott fogalom mindenhol ugyanazt jelentse, problematikus lehet az oktatási rendszerek különbözősége, a szakmák, a munkamegosztási rendszer eltérései stb. A román, finn, kanadai, olasz stb. sajátosságok utalást jelentenek az illető társadalmak történelmére, földrajzi helyzetére, azaz időbeli és konkrét térbeli vonatkozásaira, ezek viszont nem tartoznak bele a társadalom fogalmkörébe.

Minél jobban összevethetővé teszik a szociológusok a nemzetközi összehasonlító vizsgálatok eredményeit, annál messzebb mennek el egy szabványos, minden konkrét térbeli és időbeli vonatkozástól mentes társadalom megkonstruálásában. Gyorsan szögezzük le: nem pusztán technikai, módszertani problémával állunk szemben. Nem egyszerűen arról van szó, hogy az egyes országok sajátos társadalmi intézményeit, viszonyait az összevethetőség érdekében le kell fordítani egy standard, nemzetközi fogalomrendszerre. E mögött az eljárás mögött valójában az evolúció gondolata húzódik meg,

az az elképzelés, hogy az egyidejűleg fennálló társadalmak a fejlődés különböző fokozatait reprezentálják. A földrajzi megnevezések – magyar, kelet-európai, amerikai stb. – a nemzetközi összehasonlító vizsgálatokban egy fejlődési skála egyes pontjait jelölik. E skálán a legfejlettebb társadalom modelltársadalomként funkcionál, *tulajdonképpeni* társadalomként, az emberi viszonyok legabsztraktabb, helytől és időtől független párlataként.

Ha elfogadjuk, hogy a társadalom fogalma kizárja az időt, akkor egy ellentmondást kell észrevennünk. Ezt az ellentmondást érintettem már korábban is, a tények romlékonyságának problémájával kapcsolatban, de ott még nem vettünk róla tudomást. Ott úgy merült föl, hogy egyrészt tényként szögeztük le az idő kiiktatását a modern társadalomtudományokból, másrészt mégis elfogadtuk, hogy a társadalmak állandóan változnak, ami a róluk szóló adatszerű ismereteinket folyamatosan leértékeli. A változások persze meghatározott irányba futnak: a szociológiai diskurzusban az evolúció fontos rendezőelvnek számít, amelynek viszont az idő a legfontosabb mozzanata. A *magyar, kelet-európai* (sőt itt további finomítások is léteznek: kelet-európai, kelet-közép-európai, közép-kelet-európai), *amerikai* jelzők végeredményben egy-egy fejlődési stádiumot fejeznek ki, az evolúciós skála fokbeosztásait. Ugyanakkor, ha megnézzük a szociológiai kézikönyveket, nem találjuk meg bennük a *fejlett* és a *kevésbé fejlett* társadalmak közötti explicit különbségtévest. Nem tartalmazzák az egyenlőtlenség vagy a mobilitás valamilyen absztrakt mértékegységét, amellyel mérhetőek volnának a fejlődésbeli különbségek, s ezek alapján biztosan megfogalmazható lenne például az, hogy adott fejlődési fokhoz a mobilitásnak vagy az egyenlőtlenségnek milyen mértéke rendelhető, az adott állapotoknak milyen strukturális jellegzetességei vannak. Röviden: nem találjuk meg a kézikönyvekben azt az ellentmondást, amely az evolúció fogalmának használatából egyébként adódnék.

A magyarázat egyszerű. A társadalom fogalma idealitás, hasonlóan lett megalkotva, mint az ideális gázé; időtől és helytől független absztrakt struktúra, ezért a szociológia szóhasználatában a kevésbé fejlett társadalom tökéletlenséget jelent, olyan dolgot, amely még nem felel meg a fogalmának, még nem társadalom a szó valódi értelmében, előtársadalom. Olyan gyerekes sakkjátékhoz hasonlíthatóak a kevésbé fejlett társadalmak strukturái, ahol a játékosok a lépéseknél a szabályokon kívül figyelemmel vannak a figurák nagyságára, színükre, elrendezettségük esztétikai értékeire, a tábla nagyságára, arra, hogy korábban kik játszottak rajta és még sok más, az adott sakk-készlettel kapcsolatos egyedi sajátosságra. Egy ilyen játék nem felel meg a sakk fogalmának, a kézikönyvek nem is foglalkoznak az effélek ismertetésével, ugyanakkor megengedhető, hogy elősakként értelmezzük, s feltegyük, a játékosok előbb-utóbb az „ideális” játéknak megfelelően járnak majd el. A játszma leírása egyedi leírást igényel, a bábuk alkotta struktúra megragadása csak úgy lehetséges, ha tekintettel vagyunk azokra a sajátos problémákra, amelyeket a játékosok figyelembe vettek. Ez viszont nem a sakkszakértők dolga és kompetenciája.

A szociológusok egy része az előbbi példához hasonló egyedi leírást alkalmaz a kelet-európai előtársadalmak, még-nem-társadalmak megértésében. Tevékenységük leíró, problémafeltáró, mivel tárgyakat atipikusnak tekintik, amelyet nem lehet modellezni, paradigmában értelmezni. Szociológiai jellegű kutatást végeznek, mivel a kutatott tárgyon minduntalan átcsillan a modelltársadalom, de ennek működési szabályait nem lehetséges megragadni, mivel számtalan kiegészítő szabály, történelmi ok, a játékosok külön alkui színezik. Az egyedi leírások szintje nem választható el az általánostól, mint ahogy az előbbi példánk elősakkjátzmája is csak a figurák színére, esztétikai elrendezettségére, a tábla nagyságára stb. vonatkozó különös szabályok és a valódi sakkszabályok együttes figyelembevételével értelmezhető.

A még-nem-társadalmak szociológusainak egy része úgy próbált meg úrrá lenni a problémán, hogy azt az emberi világot, amelyben éltek, fölsozították egy tradicionális, társadalom előtti világra és egy olyanra, amelynek folyamatai, emberi viselkedésformái a modelltársadalom szabályai szerint megérthetőek. Feltették, hogy egy megkettőződött társadalommal van dolguk. Az értelmezésben ez a metafora nagyon sok gondot okozhat, mivel valójában nem két, valamiféle határral elválasztott társadalom darabról van szó, hanem kétféle elméleti feltevés egy tárgyra történő alkalmazásáról. A kettős társadalom fogalma megtévesztő, mivel egy absztrakt és egy konkrét térbeli metaforát alkalmaz egyidejűleg. A modern társadalom nem a tradicionális mellett van, hiszen az előbbinek nincs konkrét térvonatkozása.

Talán a jelzett elméleti kétértelműséget észelve a még-nem-társadalmak szociológusainak egy csoportja zárójelbe tette világa egyedi jellegzetességeit, különleges szabályait, és úgy beszélt róla, mintha modelltársadalomként létezne; értelmezték struktúráját, rétegződését, egyenlőtlenségeit azok mentén a dimenziók mentén, amelyeket a nyugat-európai, amerikai szociológusok is használtak. Abból az előfeltevésből indultak ki, hogy az evolúció előbb-utóbb úgyis eljuttatja társadalmukat a modelltársadalom állapotába.

A modelltársadalom fogalmát az Egyesült Államok közelíti meg a legjobban. Az amerikai társadalomból hiányoznak leginkább a konkrét időbeli és térbeli vonatkozások, mivel a területiség elvének a felszámolódása ebben az országban ment végbe a legradikálisabb formában, itt kötődik a lakosság a legkevésbé egy adott területhez, faluhoz, utcához, itt cserélhetők fel legkönnyebben a lakóhelyek, amit az – Európához képest nagy – területi mobilitás is alátámaszt. Az Egyesült Államok terében való mozgás – az átköltözések a jobb előmenetelt vagy olcsóbb megélhetést ígérő helyekre – hasonlatos leginkább a sakkhoz, tudniillik új konfigurációt teremtve a pozíció erősítését szolgálja.

Az Egyesült Államok abban a tekintetben is modelltársadalomnak számít, hogy – az európai országokkal összehasonlítva – nincs történelme. Az emberi kapcsolatok, társadalmi képződmények itt vannak a legkevésbé beleszőve az időbe. S talán itt a legteljesebb a szakadás a nemzedékek között, ami lehetetlenné teszi a hagyományok generációról generációra történő átörökítését, valamiféle időbeli folytonosság megteremtését.

Amerika nagyon sokféle van, átfoghatatlan a változatossága, földrajzi, táji tagoltsága, etnikai tarkasága, de amerikai társadalom, mint az emberek közötti viszonyok tudományos modellje, csak egy van. Aligha véletlen, hogy e modell meghaladására is itt történt a legradikálisabb kísérlet. A posztmodern is e világ szülötte.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Baudrillard, J. (1983): In the Shadow of the Silent Majorities or the End of the Social. In *In the Shadow of the Silent Majorities or the End of the Social and Other Essays*. Semiotext(e) Foreign Agents Series. New York: Columbia University.

Comte, A. (1979): *A pozitív szellem*. Berényi G. ford. Budapest: Magyar Helikon.

Eliade, M. (1993): *Az örök visszatérés mítosza avagy a mindenség és a történelem*. Pásztor P. ford. Budapest: Európa Könyvkiadó.

Foucault, M. (1973): *The Order of Things. An Archaeology of the Human Sciences*. Vintage Books. New York: Random House.

Foucault, M. (1990): *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Fázsy A. és Csűrös K. ford. Budapest: Gondolat.

Nietzsche, F. (1989): *A történelem hasznáról és káráról*. Tatár Gy. ford. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Panofsky, E. (1986): *Gótikus építészet és skolasztikus gondolkodás*. Szegegy-Maszák M. ford. Budapest: Corvina Kiadó.

Spittler, G. (1980): Abstraktes Wissen als Herrschaftsbasis. Zur Entstehungsgeschichte bürokratischer Herrschaft im Bauernstaat Preußen. In *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 3. szám.

Saussure, F. (1967): *Bevezetés az általános nyelvészethez*. B. Lőrincz É. ford. Budapest: Gondolat.